

”– Men ÖB Bengt Gustafsson tog mig i hand och tackade.”

En jämförelse mellan Jan Guillous och Peter Bratts rättfärdiganden av IB-avslöjandet 1973 respektive 2017

Alexandra Franzén

Abstract

In the spring of 1973, the Swedish journalists Peter Bratt and Jan Guillou exposed the secret Swedish intelligence service IB in the magazine *Folket i Bild/Kulturfront*. They were later arrested and sentenced to prison for espionage for their reporting on IB. In this article, the accounts of Peter Bratt and Jan Guillou on the IB-publication in the original police interrogations from 1973 are examined and compared with the accounts presented by Bratt and Guillou in interviews with the author conducted in 2017. The results show that there is a considerable overlap between the accounts of the two journalists between 1973 and 2017 and the relevance of accounts in analyzing power relations. One of the conclusions is that it is interesting to study accounts since they offer us as social scientists important information on which identities social actors choose to assume in certain situations.

Inledning

I maj 1973 briserade den så kallade IB-affären.¹ Tidskriften *Folket i Bild/Kulturfront* exponerade då i ett par nummer den hemliga svenska underrättelsetjänsten IB som bland annat hade ägnat sig åt åsiktsregistrering, inbrott på olika Stockholmsambassader och agentinfiltration av Palestinagrupperna och

1 Jag vill tacka Christofer Edling, Satu Heikkinen, Lars-Olof Lampers, Åsa Lundqvist, Hans-Edvard Roos, Majken Jul Sörensen, David Wästerfors, Malin Åkerström och de anonyma granskarna för att på olika sätt ha bidragit med idéer och kommentarer till följande artikel.

FNL-rörelsen. Strax efter valet 1973 kom också Peter Bratts bok *IB och hotet mot vår säkerhet* (Bratt 1973).² Det som förvandlade IB från att vara en politisk affär till en politisk skandal³ var att man i oktober samma år lät häkta Håkan Isacson, Peter Bratt och Jan Guillou (källan respektive de båda journalisterna bakom storyn) för spioneribrott vilket de tre huvudpersonerna bakom publiceringen också blev dömda för.⁴

Under 2017 genomförde jag intervjuer med Peter Bratt och Jan Guillou angående hur de upplevde IB-avslöjandet och deras syn på olika principiella frågor rörande gränsen för yttrandefriheten i demokratier när det kommer till den massmediala granskningen av underrättelsetjänster. I denna uppsats kommer jag att jämföra de intervjusvar jag då fick med de utsagor Peter Bratt och Jan Guillou gjorde 1973 till polisen i förhör.⁵ Jämförelsen mellan intervjusvaren 2017 och polisförhören från 1973 har utgått från Marvin B. Scotts och Stanford M. Lymans teori om ”accounts”⁶ eller *rättfärdiganden* som de båda journalisterna

- 2 När jag i denna artikel talar om IB-publiceringen åsyftar jag *Folket i Bild/Kulturfront* nr. 9, nr. 10 och nr. 17 (1973) samt Peter Bratts bok.
- 3 Vad är en politisk skandal? Sociologen John B. Thompson menar i det tongivande verket *Political Scandal* att en skandal kännetecknas av en överträdelse som blir känd hos allmänheten och som även är allvarlig nog att framprovocera ett svar hos densamma. En politisk skandal är en sådan överträdelse inom politiken vilken överträder normer rörande sex, pengar eller maktmissbruk. Se Thompson (2008:13 och 119–124).
- 4 Håkan Isacson blev dessutom även dömd för bedrägeri, urkundsförfalskning samt medhjälp till spioneri. Se Stockholms tingsrätts dom i IB-fallet (1974).
- 5 Peter Bratt och Jan Guillou är, som läsaren märkt, inte anonymiserade i denna artikel vilket annars är seden inom samhällsvetenskaplig forskning (Se exempelvis Trost 2014:61–65 eller Widerberg 2006). Detta har klargjorts för Bratt och Guillou såväl före som under respektive intervju tillfälle. Det forskningsprojekt som ska mynna ut i min kommande doktorsavhandling (och inom vars ram jag genomfört de båda intervjuerna) har också godkänts av den regionala etikprövningsnämnden vid Lunds universitet. Min personliga inställning är dock att detta inte räcker för att nå upp till en acceptabel etisk nivå. Jag har därför tagit mig friheten att i de citat som presenteras ta bort smärre språkliga brister som i vardagligt tal ger ett fullkomligt normalt intryck men som i skriftlig form lätt ger ett enfaldigt intryck. Jag har dessutom i citaten tagit bort sådana smärre ord som ”ja” och ”mm” man som intervjuare gör för att bekräfta för informanten att man är delaktig i konversationen. Intervjuerna är dock i sin helhet (med ”warts and all”) transkriberade utifrån den ursprungliga diktafoninspelningen. Jag finner den ordagranna citeringstekniken, framförallt när informanterna inte är anonymiserade, oetisk. Sociologen Jan Trost anser inte heller att det är etiskt att citera informanter ordagrant med precis samma argumentering. Eftersom talspråket och skriftspråket skiljer sig åt kan informantens personliga integritet bli kränkt av en ord för ord citering. Jag har därför valt att konsekvent följa Trosts rekommendation att ”snygga till” intervjuцитaten från mina två intervjuer för att följa forskaretiken (Trost 2014:129). Att förhindra att informanter kränks eller på annat sätt kommer till skada under forskningsprocessens olika delar är en viktig del av forskningsetiken (Vetenskapsrådet 2017:13). Jag har däremot givetvis inte förvanskat citaten eller gett dem en annorlunda mening än vad de har i sin ursprungliga transkriberade form. För att det klart ska framgå för läsaren när ett citat har blivit förändrat har jag i varje sådant fall skrivit en klargörande fotnot. I normalfallet då studiens informanter är anonymiserade skulle man på goda grunder kunna hävda att den valda citeringsformen är en fråga om estetik och inte etik. Eftersom Peter Bratt och Jan Guillou båda är offentliga personer menar jag dock att i just här fallet kan man inte göra den uppdelningen. De estetiska valen blir till sin natur samtidigt etiska val. De båda informanterna har därför också erbjudits att läsa igenom och godkänna sina citat före publicering.
- 6 Man brukar översätta ”accounts” med *redovisande förklaringar* (se exempelvis Thelander 2006) men eftersom termen *förklaring* traditionellt inom samhällsvetenskaplig litteratur förknippas med att

bakom IB-publiceringen, Peter Bratt och Jan Guillou, producerade i polisförhören 1973 med dem undertecknad fick av desamma i intervjuerna 2017, dvs. jag har sökt efter rättfärdiganden och ursäkter för IB-publiceringen av de båda journalisterna i det empiriska materialet.⁷

Varför är det då sociologiskt och statsvetenskapligt intressant att undersöka Bratts och Guillous ”accounts” gällande IB-publiceringen? Svaret på frågan är att man i demokratier måste väga olika intressen mot varandra när det kommer till graden av yttrandefrihet gällande rapportering om statens säkerhets- och utrikespolitik (där underrättelsetjänster utgör den mest hemliga och känsliga delen). Exakt var man ska dra denna gräns debatteras ständigt, i Sverige kom så sent som 2017 Utlandsspioneriutredningen med förslag om att radikalt inskränka meddelar- och tryckfriheten när det kommer till svensk säkerhets- och utrikespolitik (SOU 2017:70). Regeringens utredare föreslog då att journalister och dessas uppgiftslämnare skulle kunna dömas till upp emot åtta års fängelse för journalistiska publiceringar ”som kan äventyra eller försämra Sveriges utrikesrelationer”.⁸ Kritiken mot förslaget var så pass omfattande att regeringen aldrig gick vidare med en remiss till lagrådet men utredningen gav en mycket intressant inblick i hur höga svenska politiker och tjänstemän ser på journalistiska avslöjanden av den egna säkerhets- och underrättelsetjänsten.

Jag menar att IB-avslöjandet och den efterföljande rättsprocessen utgör ett fall av en kollision mellan två legitima intressen i en västerländsk demokrati, den grävande journalistikens krav på största möjliga insyn i den statliga förvaltningen och säkerhets- och underrättelsetjänsters behov av att bevara vissa uppgifter hemliga för utomstående. IB-avslöjandet är inte unikt i detta avseende, precis samma typ av frågor väckte exempelvis Snowden-publiceringarna i *The Guardian* och *New York Times* 2013 samt den danska morgontidningen *Politikens* publicering av den tidigare PET-chefen Jakob Scharfs memoarer 2016.

I denna uppsats kommer vi att kunna följa hur Jan Guillou och Peter Bratt från 1973 fram till idag har rättfärdigat sitt agerande i IB-publiceringen. I min kommande avhandling kommer jag även att granska hur Guillous och Bratts källa inom IB, Håkan Isacson, samt det svenska domstolväsendet

identifiera orsakssamband är detta en mindre lyckad översättning som riskerar att förvirra läsaren. Exempelvis påbörjar sociologen Mats Ekström en artikel i *Sociologisk forskning* med orden ”Sociologins förmåga att förklara – att identifiera orsaker, kausala relationer och processer – är avgörande för disciplinens status som vetenskap” (se Ekström 1993:26) vilket ligger långt ifrån Scotts och Lymans intentioner med begreppet ”accounts”. Som den svenska motsvarigheten till ”accounts” kommer jag därför istället att använda begreppet *rättfärdiganden*.

7 Scott & Lyman (1968). För en beskrivning av ”accounts” se nedan.

8 Se <https://www.regeringen.se/4a80ac/contentassets/fa45432fd220492fb1b129bfo2beddeb/forstarkt-skydd-for-uppgifter-av-betydelse-for-ett-internationellt-samarbete-for-fred-och-sakerhet-som-sverige-deltar-i-sou-201770>. För en kritik av förslaget se Franzén (2018) <https://www.sydsvenskan.se/2018-03-11/protestera-mot-den-begransning-av-tryckfriheten-som-den-nya-lagen-skulle-innebara>.

rättfärdigande sina egna handlingar gällande IB-publiceringen och den efterföljande rättsprocessen.⁹

De frågor som har väglett mig i arbetet med denna uppsats är följande: Vilka "accounts" använde Peter Bratt och Jan Guillou sig av i polisförhören 1973 för att rättfärdiga IB-avslöjandet? Är dessa desamma som i intervjuerna från 2017? Ifall det förekommer skillnader, vad består dessa i? När jag genomförde intervjuerna hade jag ingen tanke på att jämföra de svar jag fick med Bratts och Guillous utsagor från 1973 men när jag gick igenom de transkriberade polisförhören kunde jag konstatera att polisen 1973 och jag 2017 hade många frågor gemensamma och att det därför fungerade väl att jämföra utsagorna från 1973 med dem från 2017. Att polisen 1973 och undertecknad 2017 oberoende av varandra är intresserade av samma typ av frågor utgör ingen slump. Det kommer sig av att stora delar av säkerhets- och underrättelsetjänsters verksamhet utförs i en juridisk gråzon där handlingar som är kriminaliserade i övriga samhällssfärer tillåts eller t.o.m. uppmuntras. IB:s inbrott på olika ambassader och hos diverse vänsterorganisationer utgör ett gott exempel. Denna juridiska och moraliska gråzon präglar inte enbart delar av underrättelsetjänsters verksamhet utan även journalistiska avslöjanden om densamma. Det kan vara otvetydigt om en viss publicering utgjort ett hjältomodigt offentliggörande av statlig kriminalitet eller tvärtom en förrädisk handling vilken utsatt nationen för fara. Såväl undertecknad 2017 som polisen 1973 är intresserade av hur man ska etikettera denna typ av handling (om än av helt olika skäl).

Tidigare forskning om IB och IB-avslöjandet

Trots att IB-affären har haft en mycket stor inverkan på svensk politik¹⁰ har överraskande lite forskning ägnats åt händelsen. Det finns endast tre historiska verk om IB och IB-avslöjandet.¹¹ Lars-Olof Lampers skrev för Säkerhetstjänstkommissionens räkning en forskarrapport på över 500 sidor om IB kallad *Det grå brödrskapet. En berättelse om IB*. (Lampers 2002).¹² Lampers granskar i sin rapport IB:s tillkomst, övervakning och registrering av den politiska vänstern till vänster om SAP samt relationen mellan IB och det

9 Förutom IB-skandalen kommer även The Guardians Snowden-publiceringar och den danska morgontidningen Politikens publicering av den tidigare säkerhetstjänstchefen Jakob Scharfs memoarer att granskas i avhandlingen. Se Franzén kommande.

10 Exempelvis utgjorde IB-affären ett orosmoment för SAP i valrörelserna 1973, 1988, 1991 samt 1998. Se Lampers (2002:510).

11 Lars-Olof Lampers gjorde mig uppmärksam på vikten av att göra en distinktion mellan IB respektive IB-avslöjandet. Personlig korrespondens Lampers.

12 För tydlighets skull skall det tilläggas att Säkerhetstjänstkommissionen inte enbart granskade IB-affären utan samtliga svenska säkerhetstjänsters verksamhet från 1945 och fram till kommissionens dagar. Lampers rapport om IB är därför enbart en av flera rapporter kommissionen producerade. Se Jönsson (2000) och <https://data.riksdagen.se/fil/EA679152-534A-45E7-993A-AF683F164652>.

Socialdemokratiska partiet. Lampers visar övertygande att de anklagelser som Bratt och Guillou riktade mot IB:s inrikesavdelning 1973 stämde. IB ägnade sig verkligen åt åsiktsregistrering av SAP:s politiska antagonister på vänsterkanten; organisationen begick inbrott som en del av sin verksamhet och man skickade även in agenter i olika vänstergrupper för att få veta vad dessa ägnade sig åt (Lampers 2002).

Det andra forskarbidraget till IB-litteraturen står Wilhelm Agrell för som i sitt verk *Sprickor i järnridån* (Agrell 2017) har skildrat den aktuella underrättelsetjänsten. Agrell berättar att den underrättelsetjänst som vi idag känner som IB egentligen bestod av två helt olika delar som i praktiken opererade självständigt från varandra. Dels bestod IB av T-kontoret, en gammal militär underrättelsetjänst som hade bildats vid andra världskrigets utbrott för att vara Sveriges ögon och öron utåt, dels av Grupp B som från 1950-talets slutår leds av Birger Elmér och som ägnar sig åt massregistrering av kommunister. Agrell menar att Grupp B i praktiken var en separat socialdemokratisk underrättelsetjänst och övervakningstjänst som regeringen gömde undan inom den militära underrättelsetjänsten (Agrell 2017:176–192).

Till sist har även Kjell Östberg skrivit om IB-affären i sin biografi över Olof Palme (Östberg 2010:148–166). Östberg berättar att Olof Palme i sin ungdom själv arbetade inom den svenska militära underrättelsetjänsten och att han hade kontakter med representanter för de brittiska samt amerikanska underrättelsetjänsterna. IB-affären blev en viktig vändpunkt i Palmes politiska karriär; fram till Bratts och Guillous publicering hade han haft ett mycket gott förhållande till den svenska kultureliten. IB-affären utgjorde slutpunkten på detta goda förhållande. Enligt Östberg förstod inte Palme att den antikommunistiska världsbild som präglade såväl honom som person som IB som organisation inte längre ansågs legitim av intellektuella efter de samhällsförändringar som ungdomsupproren 1968 fört med sig (Östberg 2010: 148–166).

Överraskande nog har IB-affären knappt heller genererat någon som helst juridisk forskning. Statsvetaren Torbjörn Vallinder diskuterar i sitt rättshistoriska verk, *Nio edsvurna män* (2000) de rättsliga aspekterna av IB-avslöjandet på drygt tjugo sidor. En av de saker som uppmärksammas med IB-publiceringen är att Peter Bratt och Jan Guillou blev stämde i ett brottmål istället för att prövas i ett tryckfrihetsmål. Många har menat att detta var ett exempel på politisk manipulation av rättsprocessen mot de båda journalisterna (Vallinder 2000: 332–353). Vallinder är otydlig i var han står i denna fråga men skriver att de vänsterradikaler som delade ovanstående analys hade ”En viss saklig grund för misstron” (Vallinder 2000: 341).

Forskaren i juridik Hans-Gunnar Axberger diskuterar också de rättsliga aspekterna av IB-publiceringen i två olika texter, dels i sin doktorsavhandling *Tryckfrihetens gränser* (Axberger 1984), dels i uppsatsen ”JK och

yttrandefriheten” (Axberger i Göranson 2013). Angående frågan om det förekom politisk manipulation eller ej gällande valet av rättsprocessform mot Bratt och Guillou säger Axberger att

Den, med all sannolikhet oförutsedda, situationen uppstod att åtalsmyndigheterna, allmän åklagare å ena sidan och justitiekanslern och justitieministern å den andra, kunde avgöra om befattningen med de ifrågavarande uppgifterna skulle bedömas enligt TF som jurymål eller BrB som vanligt brottmål. I brist på uttryckliga juridiska direktiv fanns det härvid utrymme att låta besluten i åtalsfrågan styras av andra lämplighetsöverväganden än rättsliga (Axberger 1984: 299).

De ”andra lämplighetsöverväganden” som Axberger diskuterar måste rimligtvis, enligt min mening, ha varit politiska. Axberger ser alltså brottmålet mot Bratt och Guillou som en politiskt präglad process. Däremot verkar han inte anse det vara en form av manipulation som ovan nämnda Vallinder antyder. Det oklara rättsläge som rådde 1973 gav verkligen utrymme för denna juridiska lösning (Axberger 1984: 298–305). Axberger menar också att den dåvarande Justitiekanslern genom att undvika att intervensera i rättsprocessen tillät att grundlagen ignorerades i målet mot de båda journalisterna, vilket var olyckligt (Axberger i Göranson 2013).

Till den juridiska litteraturen kan man även tillfoga Jan Ringdahls uppsats ”Staten och massmedierna – den svenska modellen” (Ringdahl 1975) i *Statsvetenskaplig Tidskrift*. Ringdahl menar att tryckfriheten i Sverige på 1970-talet var extremt stark. För Ringdahl utgör därför spioneridomen mot Bratt, Guillou och Isacson en avvikelse från den svenska rättstraditionen på yttrandefrihetens område. Intressant nog menar Ringdahl att den på pappret mycket starka svenska yttrandefrihetslagstiftningen även tidigare blivit kränkt av staten. Hans exempel utgörs av händelser under andra världskriget då Samlingsregeringen via konfiskationer av skrifter och beläggande av transportförbud¹³ såg till att kuva (framförallt) publicister som kritiserade tyskarna. Ringdahl anser dock att både krigsårens inskränkningar av tryckfriheten och processen mot männen bakom IB-avslöjandet utgör just undantag från normaltillståndet av en mycket stark tradition av tryckfrihet i Sverige (Ringdahl 1975).

När man granskar den vetenskapliga IB-litteraturen menar jag att det finns en mängd olika aspekter av såväl IB som IB-avslöjandet som aldrig undersökts av samhällsvetenskapliga forskare och att IB-affären är en underbeforskad företeelse.

13 Transportförbudet gick ut på att publikationen ifråga inte fick delas ut via posten eller transporteras på statliga ägda transporter. Se Ringdahl (1975).

”Accounts”

För att analysera intervjuerna från 1973 respektive 2017 har Marvin B. Scotts och Stanford M. Lymans klassiska artikel ”Accounts” från 1968 använts (Scott & Lyman 1968).¹⁴ Scotts och Lymans begrepp ”accounts” består av två delar; ursäkter samt rättfärdiganden för beteenden som anses vara ”olämpliga” eller ”opassande” (den term Scott och Lyman använder är ”untoward behaviour”, se Scott & Lyman 1968:46). Vad som utgör ett ”olämpligt” eller ”opassande” beteende är givetvis långt ifrån självklart i alla situationer. Olika aktörer kan i en och samma situation göra olika bedömningar ifall ett visst beteende är olämpligt eller ej. Scott och Lyman ger exemplet med en medborgare som möter en myndighet där byråkratens handlingar utifrån ett myndighetsperspektiv kan te sig korrekt men för medborgaren tvärtom kan te sig opassande (Scott & Lyman 1968). När jag i denna artikel talar om IB-publiceringen som ett exempel på ”untoward behaviour” menar jag enbart att denna handling ansågs vara opassande av den svenska staten och regeringen, inte den svenska allmänheten. Tvärtom vågar jag hävda att det råder konsensus i Sverige idag om att det var fel av tingsrätten i Stockholm och Svea hovrätt att döma Peter Bratt och Jan Guillou till fängelse för IB-publiceringen.

Scott och Lyman menar att olika grupper och situationer kräver olika ”accounts”. En ambassadör som framför en protest mot sitt värdlands agerande, en tonårsdotter som blir påkommen av sin pappa med att tjuvröka och en busschaufför som kör fel kommer säkerligen alla att använda sig av olika ”accounts” för att reparera situationen – men dessa kommer att se olika ut beroende på kontexten (Scott & Lyman 1968). När en social aktör använder sig av *rättfärdiganden* erkänner denne att han eller hon verkligen begått handlingen, däremot bestrids att beteendet ifråga har varit olämpligt eller opassande. Närmare bestämt hävdar de båda författarna att personer som använder sig av rättfärdiganden erkänner att handlingen på ett generellt plan är otillåtlig men att samma handling var tillåten eller till och med positiv i just det konkreta fallet. Scott och Lyman tar upp många olika undertyper av rättfärdiganden varav främst två är av intresse för denna studie. Den första är *förnekandet av skada*.¹⁵ Med detta begrepp menar Scott och Lyman att aktören ifråga försvarar sitt agerande med att handlingen inte skadade någon individ eller något objekt. När det kommer till individer som skadas av handlingen

14 Man kan givetvis även på andra sätt undersöka hur aktörer rättfärdigar sina handlingar med hjälp av berättelser, exempelvis genom narrativ analys eller diskursanalys. Eftersom Marvin B. Scotts och Stanford M. Lymans ”accounts-begrepp” explicit behandlar rättfärdiganden av personer som antingen misstänkts eller dömts för brott menar jag att detta begrepp passar väl för just denna artikels syften.

15 *Förnekande av skada* är även en av de neutraliseringstekniker som Gresham M. Sykes och David Matza identifierade i sin klassiska artikel ”Techniques of Neutralization: a Theory of Delinquency”. Marvin B. Scott och Stanford M. Lyman hänvisar också till nämnda artikel i sin text. Se Sykes & Matza (1957) och Scott & Lyman (1968:51).

kommer aktören att definiera denna individ som en person som gjort sig förtjänt av behandlingen ifråga.¹⁶

Scott och Lyman talar även om *ursäcker*. Enligt Scott och Lyman utgör ursäcker ett socialt accepterat språkbruk som används av aktörer för att mildra graden av ens ansvar för en ifrågasatt handling (Scott & Lyman 1968). Som vi kommer se nedan finns det en sådan språkhandling i det empiriska materialet. Denna språkhandling är viktig eftersom den visar hur Jan Guillou på en avgörande punkt ändrat inställning mellan 1973 och 2017 om vilken typ av under rättelseuppgifter som det är legitimt för journalister att publicera.

Vem som avkrävs, respektive inte avkrävs, ”accounts” har givetvis med makt att göra (Scott & Lyman 1968). IB-skandalen utgör en god illustration. Håkan Isacson, Peter Bratt och Jan Guillou blev alla kallade till domstol och avkrävda att redogöra för sina handlingar. Däremot blev ingen av alla de politiker eller byråkrater som stod bakom IB ställda inför domstol för att legitimera sina handlingar. Enbart genom att notera vem eller vilka som avkrävs ”accounts” i en viss given situation kan ge oss samhällsvetenskapliga forskare viktiga insikter i hur maktrelationerna ser ut i samma fall.

”Accounts” är kopplade till olika sociala roller. Olika roller är förknippade med olika mycket status. Av denna anledning kommer ifrågasatta individer att i olika situationer försöka ikläda sig den roll som är mest fördelaktig. Rättfärdiganden och ursäcker ska ses som ett uttryck för vilken roll den talande gör anspråk på i den studerade kontexten (Scott & Lyman 1968).

Scott och Lyman menar att ”accounts” antingen kan antas eller förkastas av den publik som rättfärdigandena riktas gentemot (Scott & Lyman 1968). Publiken i det här fallet är tvädelad. Den består dels av de domstolar som hörde och dömde de båda journalisterna, dels av den svenska allmänheten såväl 1973 som 2017. Angående ”accounts” som avfärdas av publiken skriver Scott och Lyman

When an account is not honored it will be regarded as either illegitimate or unreasonable. An account is treated as illegitimate when the gravity of the event exceeds that of the account or when it is offered in a circle where its vocabulary of motives is unacceptable (Scott & Lyman 1968:54).

Frågan ifall ett visst rättfärdigande kommer att godtas eller ej av publiken beror i hög grad på vilka bakgrundsförväntningar som råder (Scott & Lyman 1968). Anledningen till varför det är intressant att studera en grupps verbaliserade

16 Som vi kommer se i det empiriska avsnittet anser varken Bratt eller Guillou att enskilda individer förtjänade att exponeras med IB-publiceringen. Istället menar Bratt och Guillou att IB som institution förtjänade att exponeras. För att föröka tydligheten har jag därför valt att dela upp Scott och Lymans undergrupp i två kategorier; ”att göra sig förtjänt av publicering” respektive ”förnekande av skada”. Underrättelsetjänsten IB var givetvis varken en person eller något objekt men jag menar att Scotts och Lymans kategori lika gärna kan användas för att rättfärdiga ett beteende som har konsekvenser för en institution som för personer eller objekt.

rättfärdiganden över tid är att publikens accepterande eller förkastande är kontextuellt betingat och beroende av om aktören och publiken delar samma bakgrundsförväntningar (Scott & Lyman 1968). Om vi kan spåra förändringar i aktörernas redogörelser (i detta fall Guillous och Bratts ”accounts” om IB-avslöjandet) kan vi samtidigt säga något viktigt om vilka samhällsliga bakgrundsförväntningar som har (eller inte har) förändrats under samma tidsperiod. Vi kommer att återkomma till Scotts och Lymans tankar om roller och publikens mottaglighet för olika ”accounts” i studiens slutsatser. Utan att gå händelserna i förväg kan vi redan nu konstatera att det förekommer vissa skillnader i de båda journalisternas rättfärdiganden mellan 1973 och 2017 vilka tydligt kan kopplas till förändringar av tidsandan i Sverige under samma period.

Mina intervjuer har varit vad Jan Trost kallar strukturerade med öppna frågor, det vill säga intervjuerna har haft ett tema (i detta fall IB-avslöjandet) och informanterna har på egen hand kunnat utforma sina svar (Trost 2014:42).

Eftersom Scott och Lymans artikel handlar om att finna och kategorisera argument i tal¹⁷ har jag i följande artikel gått till väga på så sätt att jag upprepade gånger läst materialet i sin helhet vilket består av sammanlagt 323 A4-sidor (där 260 sidor består av polisförhör från 1973 och 63 sidor av mina båda transkriberade intervjuer). Jag har under detta arbete gjort understrykningar, antecknat, analyserat och placerat in i kategorier. Jag har ansträngt mig att i texten utförligt beskriva de legitimeringar som presenteras så att läsaren ska kunna bilda sig en egen uppfattning om hur empirin bör tolkas.

Det har nu blivit dags att presentera analysen av studiens empiriska material. Vi börjar med Peter Bratt och de ”accounts” som han använde sig av i polisförhören för att försvara IB-publiceringen hösten 1973.

Rättfärdiganden av IB-publiceringen i Peter Bratts polisförhör 1973

Låt oss börja med de yttranden som Bratt gör för att rättfärdiga varför organisationen IB förtjänade att exponeras i massmedia. Vi kommer att kalla, som ovan nämnts, denna kategori för ”att göra sig förtjänt av en publicering”. Om man läser de transkriberade polisförhören med Peter Bratt får man fram följande bild. För det första menar Bratt att IB förtjänade att exponeras eftersom organisationen ägnade sig åt illegalt spionage och att institutionens handlingar inte var förenliga med neutralitetspolitiken (hans huvudexempel på detta brott mot neutraliteten var IB:s aktiva stöd till staten Israel i kampen mot palestinierna). För det andra hävdar Bratt att IB utgjorde en fara för det svenska rikets säkerhet (Peter Bratt i polisförhör nr. 1 den 23 oktober 1973, s. 10 och Peter Bratt i

17 Författarna är intresserade av just ”the sociology of talk”, se Scott & Lyman (1968:46) men givetvis kommer forskare inom samhällsvetenskap alltid att undersöka individers talhandlingar i nedskrivna text.

polisförhör den 30 oktober 1973, s. 3-4)¹⁸ och att Riksdagen inte kände till dess existens. För det tredje menar Bratt att IB bröt mot Sveriges grundlag (Peter Bratt i polisförhör nr. 2 den 23 oktober 1973, s. 5), ägnade sig åt åsiktsregistrering av den politiska vänstern i Sverige (Peter Bratt i polisförhör 24 oktober 1973, s. 7) samt skickade in agenter i densamma (Peter Bratt i polisförhör 30 oktober 1973, s. 4). Till sist menar han också att IB var en partipolitisk (socialdemokratisk) underrättelsetjänst (Peter Bratt i polisförhör den 5 november 1973, s.13). Alla dessa yttranden går ut på att visa att IB och regeringen verkligen gjort sig förtjänta av IB-publiceringen.

Som vi minns menade Scott och Lyman att det i denna kategori även ingick utsagor där aktören ifråga förnekade att handlingen lett till någon skada. Även denna typ av utsagor återfinns i polisförhören med Bratt från 1973. Bratt är mycket noggrann med att poängtera att han och Guillou inte publicerat någonting som kan skada Sveriges säkerhet (Peter Bratt i polisförhör den 26 oktober 1973, s. 2). Bratt förklarar också att han och Guillou aldrig har varit ute efter försvarshemligheter.¹⁹ Han exemplifierar denna attityd genom att till förhörsledaren förklara att han aktivt avvisat en man som kontaktade honom med information om sådana (Peter Bratt i polisförhör den 13 november 1973, s.10).

Flera av Bratts rättfärdiganden hänvisar till olika juridiska auktoriteter. Dessa åberopas för att understryka att Bratt och Guillou inte på något sätt har velat åsamka någon skada med sin publicering. Den viktigaste auktoriteten var Göran Elwin.²⁰ Han var docent i juridik vid tiden för IB-publiceringen och satt i styrelsen för *Folket i Bild/Kulturfront*. Peter Bratt och Jan Guillou lät Göran Elvin läsa *Folket i Bild/Kulturfronts* reportage före publicering och då uppgav Elwin till dessa att han inte kunde se att publiceringen skulle bryta mot svensk lagstiftning (Peter Bratt i polisförhör den 2 november 1973, s. 1-3). Elwin är utan tvekan centralgestalten i dessa resonemang där auktoriteter används av Bratt för att förklara att hans syfte inte var att bryta mot svensk lagstiftning men Bratt nämner också dåvarande JK. Bratt berättar att när det kom till hans bok *IB*

18 Här kan det vara på sin plats att informera läsaren om att polisförhören med Peter Bratt och Jan Guillou från 1973 förvirrande nog har två olika sidnumreringar. Dels har de sidnummer i enlighet med det antal sidor som ett visst förhör uppgår till, dels har de ett helt annat sidnummer som kommer sig av dess generella ordning i förundersökningen. Detta betyder att exempelvis det ovan citerade dokumentet både har sidnummer 10 och 311. Jag har konsekvent valt att följa den förstnämnda sidnumreringen i denna artikel.

19 Peter Bratt har påpekat för mig att ordet "försvarshemlighet" används på två olika sätt. Dels har ordet en vardaglig betydelse som står för en hemlighet som skulle skada landets försvar ifall den avslöjades, dels en betydelse som står för en uppgift eller förhållande som landets försvarsmakt önskar hemlighålla. Tydligen använder många svenskar med militär bakgrund ordet försvarshemlighet i denna senare bemärkelse. För att undvika förvirring ville Bratt klargöra att han och Guillou aldrig röjde försvarshemligheter i ordets vardagliga bemärkelse men att IB-publiceringen givetvis avslöjade uppgifter och förhållanden som den svenska försvarsmakten önskade hemlighålla. Personlig korrespondens Peter Bratt.

20 Göran Elwins roll i IB-skandalen är väldokumenterad (såväl Jan Guillou som Peter Bratt nämner honom vid namn i sina memoarer) och han var också under sin levnad en offentlig person. Jag har av denna anledning valt att låta hans namn stå med.

och hotet mot vår säkerhet var han inte orolig för några rättsliga konsekvenser då Justitiekanslern tidigare uppgett att Folket i Bild/Kulturfronts publicering uppfyllt lagens alla krav. I polisförhören uppger Bratt att,

Vi har ju noga hela tiden diskuterat vad som skulle kunna hända och vad som inte skulle kunna hända. Innan vi publicerade något material så gick vi noga igenom om det skulle kunna finnas något lagbrott i det här och vi konsulterade också juridisk expertis för der²¹ och vi kom ju fram till att, dom kom fram till att det inte fanns några sådana olagligheter i materialet. Det är dom diskussioner vi har fört och vi blev väl också styrkta i den uppfattningen efter JKs genomgång av det hela i våras (Peter Bratt i polisförhör den 5 november 1973, s. 12).

Dessutom tar Bratt upp det faktum att Guillou, som hade studerat juridik på universitetet, även han saknade juridiska invändningar mot boken (Peter Bratt i polisförhör den 2 november 1973, s. 4). Bratt presenterar alltså flera rättfärdiganden för IB-publiceringen där han refererar till auktoriteter med juridiska kunskaper som alla försäkrat Bratt att tryckningen av materialet inte borde utgöra ett lagbrott: Göran Elwin, Justitiekanslern och Jan Guillou. Vad sa Peter Bratt om samma frågor 2017? Det ska vi undersöka nu.

Peter Bratts rättfärdiganden av IB-publiceringen 2017

Låt oss återigen börja med kategorin av rättfärdiganden som kan placeras in under rubriken ”att göra sig förtjänt av en publicering”. 44 år efter polisförhören på Rikspolisstyrelsens lokaler på Kungsholmen uppger Bratt följande argument till varför IB förtjänade att exponeras massmedialt. För det första menar Bratt att den socialdemokratiska regeringen hade en, för den svenska allmänheten och Riksdagen, hemlig utrikespolitik. För det andra hävdar Bratt att IB bröt mot neutralitetspolitiken (Peter Bratt i intervju med Alexandra Franzén, 13/3 2017) och att denna hemliga utrikespolitik var moraliskt förkastlig då den var hycklande. För det tredje hävdar Bratt att IB var en socialdemokratisk underrättelsetjänst (Peter Bratt i intervju med Alexandra Franzén, 13/3 2017) samt att IB samarbetade med Israel i kampen mot palestinierna (Peter Bratt i intervju med Alexandra Franzén, 13/3 2017). Det sista argumentet för varför IB förtjänade att avslöjas består i att IB genom att underminera neutralitetspolitiken utsatte Sverige för allvarliga säkerhetspolitiska hot (Peter Bratt i intervju med Alexandra Franzén, 13/3 2017).

Om vi fortsätter med de ”accounts” som kan sorteras in i gruppen ”förnekande av skada” så uppger Bratt 2017 att IB-publiceringen inte skadade rikets

21 Stavfel i originalet.

säkerhet (Peter Bratt i intervju med Alexandra Franzén, 13/3 2017) och betonar att han och Guillou inte röjde försvarshemligheter med publiceringen (Peter Bratt i intervju med Alexandra Franzén, 13/3 2017). I intervjun 2017 hänvisar Bratt också till flera olika auktoriteter för att understryka att IB-publiceringen inte orsakade någon skada. Den första av dessa hänvisningar gäller ÖB 1974 Stig Synnergren vilken Bratt bad klarlägga vissa uppgifter i tingsrätten.

Han frågade Synnergren om en rad olika faktapåståenden i *Folket i Bild/Kulturfront* samt Bratts bok *IB och hotet mot vår säkerhet* och ÖB bekräftade inför domstolen att alla påståendena var korrekta (Peter Bratt i intervju med Alexandra Franzén, 13/3 2017). Bratt hänvisar också till dåvarande SÄPO-chefen Olof Frånstedt²² som tydligen var mycket kritisk till hur Bratt och Guillou blivit behandlade av rättsväsendet (Peter Bratt i intervju med Alexandra Franzén, 13/3 2017). Han berättar också hur en senare ÖB uttryckte sin klara uppskattning över Bratts och Guillous publicering. ”Men ÖB Bengt Gustafsson han tog mig i hand och tackade, sa jag är mycket glad att ni har gjort det här och rensat ut, vi har fått bli av med de här politrukerna” (Peter Bratt i intervju med Alexandra Franzén, 13/3 2017).²³ Detta minne verkar vara viktigt för Bratt, han återkommer till det strax innan jag stänger av diktafonen vid intervjuens slut (Peter Bratt i intervju med Alexandra Franzén, 13/3 2017). Med uttrycket ”fått bli av med de här politrukerna” menar ÖB (och i förlängningen Bratt) att IB:s inrikesavdelning i praktiken var en socialdemokratisk säkerhetstjänst som den socialdemokratiska regeringen hade gömt undan i försvarsstaben. Detta var, som tydligt framgår av ÖB:s citat, mycket impopulärt hos Sveriges militära elit.

Mitt intryck är att Bratt intervjun igenom försvarar sig mot en outtalad anklagelse om att med IB-publiceringen ha gjort sig skyldig till landsförräderi. Tydligast kommer detta till uttryck när jag ställer frågan till Bratt om han anser att yttrandefriheten har några gränser i en demokrati. På denna fråga svarar Bratt jakande och säger kort därefter upprört

Jag är löjtnant i försvaret, jag är löjtnant i FRA! Jag har ju för fan uniform och jag är beredd att försvara landet och jag krävde av Bengt Gustafsson att jag skulle få tillbaka min officersgrad. Tyckte att det var ett jävla sätt. Och de degraderade mig till menig. Det tyckte jag var en jäkla förolämpning. Jag ville ha tillbaka officersgraden (Peter Bratt i intervju med Alexandra Franzén, 13/3 2017).²⁴

22 Olof Frånstedt var under många år chef på SÄPO men har aldrig varit högsta chef för myndigheten. Se Frånstedt (2015).

23 Jag har ur citatet plockat bort ett ”ja” som undertecknad uttrycker efter ordet ”tackade”.

24 Jag har i detta citat tagit bort ett par småord (bland annat ett instämmande ”mm” gjort av undertecknad).

Vi kan konstatera att Bratt i ovanstående citat identifierar sig med Sveriges försvarsmakt och att denna identifikation i sig själv utgör ett rättfärdigande av IB-publiceringen. IB-publiceringen var ingen mot den svenska försvarsmakten fientlig handling eftersom Bratt själv tillhör densamma.

I rättegången 1974 blev Bratt och Guillou åtalade för spioneri (vilket de också dömdes för av såväl tingsrätten som hovrätten). Trots att mycket få svenskar idag anser att dessa domar var rimliga verkar Bratt fortfarande värja sig från anklagelsen om att med IB-publiceringen ha gjort sig skyldig till spioneri eller landsförräderi.

Innan vi går vidare med att undersöka vad Guillou uppgav i polisförhören 1973 kan det vara på sin plats att sammanfatta och jämföra de ”accounts” Bratt presenterade 1973 respektive 2017. Detta låter sig enklast göras med hjälp av en matris.

Tabell 1. Peter Bratts ”accounts” gällande IB-publiceringen 1973 respektive 2017

Accounts	Att göra sig förtjänt av en publicering	Förnekande av skada/hänvisning till auktoriteter
Gemensamma accounts för 1973 och 2017	IB bröt mot neutralitetspolitiken, stödde Israel mot Palestina, fara för rikets säkerhet, hemlig för Riksdagen, IB soc. dem. säkerhetstjänst.	Bratt/Guillou har inte skadat rikets säkerhet. Bratt och Guillou röjde inga försvarshemligheter.
Accounts som enbart förekommer 1973	IB bedrev illegalt spionage, bröt mot grundlagen, åsiktsregistrering av vänstern, agentverksamhet mot vänstern.	Göran Elwin, JK, Jan Guillou.
Accounts som enbart förekommer 2017		Bratt ingen landsförrädare. ÖB Synnergren, ÖB Gustafsson, SÄPO-chef Frånstedt.

I all korthet skulle jag vilja lyfta fram två intressanta observationer som jag menar att man kan göra utifrån tabell nummer ett. Om man tittar på de rättfärdiganden som presenteras såväl 1973 som 2017 kan vi konstatera att dessa argument i någon mån är tidlösa då de handlar om legitimiteten (eller snarare bristen på densamma) hos en statlig myndighet (vilket IB var). Om vi går vidare till de legitimeringar som enbart presenterades 1973 kan vi istället se att här även förekommer argument som är knutna till den egna identiteten och tillhörigheten till en viss grupp som man anser vara hotad av IB (jag tänker här på argumenten att IB förtjänade att bli exponerade massmedialt på grund av åsiktsregistreringen av vänstern samt agentverksamheten mot densamma). Dessa argument är alltså inte universella och tidlösa som den första gruppen utan tvärtom tidsbundna och partikulära. Den andra intressanta uppgiften i matrisen är att det ”account” som enbart förekommer 2017 handlar om hur det personliga nu lyfts fram till skillnad från gruppidentiteten

1973. 2017 är det inte längre gruppidentiteten (vänstern) som betonas utan erkännandet respektive misskännandet av Bratt som individ (Bratt är ingen landsförrädare).

Jan Guillous rättfärdiganden av IB-publiceringen i polisförhören 1973

Låt oss som tidigare börja med de "accounts" som kan placeras in under kategorin "att göra sig förtjänt av en publicering". Nedan återges de argument Guillou presenterar 1973 om varför institutionen IB förtjänade att exponeras i massmedia. För det första menar Guillou att IB bröt mot svensk lagstiftning och mot den svenska neutralitetspolitiken (Jan Guillou i förhørsprotokoll, 24 oktober 1973, s. 3-4). För det andra menar Guillou i polisförhören att IB-publiceringen gav exempel på hur det svenska underrättelseväsendet var styrt av tjänstemän istället för politiker (Jan Guillou i förhørsprotokoll, 24 oktober 1973, s. 11-12) och att IB utgjorde en fara för rikets säkerhet (Jan Guillou i förhørsprotokoll, 24 oktober 1973, s. 13). För det tredje hävdar han i förhören att IB aktivt stödde Israel i kampen mot palestinierna (vilket bröt mot den officiella neutralitetspolitiken, se Jan Guillou i förhørsprotokoll, 25 oktober 1973, s. 5-6) samt att IB aktivt stödde USA i det då pågående kriget mot Vietnam (Jan Guillou i förhørsprotokoll, 25 oktober, 1973, s. 10). Dessutom uppger Guillou att IB ägnade sig åt åsiktsregistrering av den svenska vänstern (Jan Guillou i förhørsprotokoll, 8 november 1973, s. 2). Guillou använder termen "gangsterverksamhet" i förhören för att beskriva de delar av IB som han menar bedriver illegitimt underrättelsearbete (till skillnad från legitimt/legalt underrättelsearbete som Guillou inte har några invändningar emot). Guillou säger exempelvis i ett förhör att,

I det mycket stora material som Peter Bratt och jag på olika sätt har publicerat så ligger ju verkligen tonvikten just vid sådant som ur olika synpunkter är mer eller mindre upprörande, mer eller mindre flagranta brott mot svensk lag och svensk utrikespolitik. Vill du veta vad jag exakt menar vara gangsterverksamhet, så kan jag säga de brott mot Sveriges neutralitet som vi har beskrivit vad det gäller förhållanden kring Nordvietnam och Mellanöstern. De har lett till att människor, bokstavligen talat, har dödats därför att svenska spioner har begått brott mot svensk lag (Jan Guillou i förhørsprotokoll, 24 oktober 1973, s. 3).

Låt oss nu gå vidare med de "accounts" som kan placeras in under rubriken "förnekande av skada". Guillou menar att han och Bratt inte har publicerat några uppgifter som kan skada den legitima delen av den svenska underrättelsetjänsten (vilket Guillou bland annat exemplifierar med att efterforska

militära kunskaper om de länder som ingick i Warszawapakten, se Jan Guillou i förhörsprotokoll, 24 oktober 1973, s. 3-4). En annan princip han åberopar i förhören är att han och Bratt hela tiden har varit fullkomligt ointresserade av försvarshemligheter. Guillou berättar för sin förhørsledare att han och Bratt aktivt avvisat en individ som försökte delge dem informationer av detta slag (Jan Guillou i förhörsprotokoll, 8 november, 1973, s. 3). Han säger att publiceringen av uppgifterna om vilka länders diplomattrafik som FRA knäckt inte skadade FRA långsiktigt eftersom signalspaningsorganisationens personal var så kompetent att de skulle kunna knäcka även de nya koderna (Jan Guillou i förhörsprotokoll, 24 oktober 1973, s. 12-13) och att IB-publiceringen inte har skadat rikets säkerhet (Jan Guillou i förhörsprotokoll, 24 oktober 1973, s. 13). Precis som Peter Bratt hänvisar Guillou 1973 också till vissa auktoriteter för att förstärka dessa rättfärdiganden om att IB-publiceringens mål aldrig har bestått i att skada legitima intressen eller bryta mot svensk lagstiftning. Guillou hänvisar här till JK och dennes beslut att helt fria det första och andra numret av *Folket i Bild/Kulturfront* från att ha brutit mot något svenskt lagrum (Jan Guillou i förhörsprotokoll, 24 oktober, 1973, s.10 samt Jan Guillou i förhörsprotokoll 1 november 1973, s. 4). Guillou hänvisar också till Göran Elwin, docent i juridik, som gjorde en juridisk bedömning av det första numret av *Folket i Bild/Kulturfronts* IB-publicering och inte kunde se några allvarliga juridiska hinder för en publicering (Jan Guillou i förhörsprotokoll, 1 november, 1973, s. 3).

Jan Guillou pekar i förhören tydligt ut olika roller och tilldelar sig själv och Bratt rollen som journalister. Det finns beröringspunkter enligt Guillou mellan rollerna spion respektive journalist men Guillou hävdar bestämt i förhören att så fort *Folket i Bild/Kulturfront* publicerade de uppgifter Guillou och Bratt hade fått tag på så blev de tveklöst journalister och därför skyddade från spionanklagelsen (Jan Guillou i förhörsprotokoll, 23 oktober 1973, s. 9). Som journalister omfattas Guillou och Bratt av en viss yrkesetik som skiljer dem från spioner och som har haft konkreta effekter på hur de arbetat med IB-avslöjandet. Guillou berättar exempelvis att han och Bratt har vidtagit speciella åtgärder för att skydda underrättelsehemligheter som kommit i deras händer. Exempelvis har de bränt dokument som skulle kunna skada den svenska underrättelsetjänsten om de kom på drift (Jan Guillou i förhörsprotokoll, 24 oktober, 1973, s. 6). Vad sa Jan Guillou om samma sak 2017? Det ska vi undersöka nu.

Jan Guillous rättfärdiganden av IB-publiceringen 2017

Låt oss som tidigare börja med kategorin ”att göra sig förtjänt av en publicering”. 2017 menar Guillou att IB förtjänade att bli avslöjat av *Folket i Bild/Kulturfront* för det första eftersom underrättelsetjänsten ifråga ägnade sig åt olagliga handlingar och bedrev en separat utrikespolitik. För det andra eftersom

IB spionerade på Egypten för Israels räkning och bedrev illegal åsiktsregistrering (Jan Guillou i intervju med Alexandra Franzén, 30/8 2017). För det tredje menar Guillou att det också var rätt att publicera då IB var okänt för Riksdagen (Jan Guillou i intervju med Alexandra Franzén, 30/8 2017).

Om vi nu fortsätter med de rättfärdiganden som kan sorteras in under rubriken förnekande av skada finner vi följande: Guillou uppger att det är positivt för säkerhetstjänster och underrättelsetjänster att drabbas av journalistiska avslöjanden. Argumentet bakom är att risken att drabbas av visselblåsare och skandaler gör att makthavare inom underrättelsetjänster tänker till innan de fattar beslut om illegala eller djupt oetiska operationer (Jan Guillou i intervju med Alexandra Franzén, 30/8 2017).

Precis som Bratt i min tidigare intervju värdde sig mot en anklagelse om landsförräderi värjer sig Guillou i min intervju mot spionerianklagelsen. För att bestrida spionstämpeln använder han sig av hänvisningar till två olika auktoriteter. Den ena gäller svenska yrkesofficerare generellt. Guillou beskriver nedan hur han gick till väga när han skulle börja skriva på Hamiltonromanerna.²⁵

När jag skulle skriva spionromaner som ju inträffade ett decennium senare så vände jag mig då lite oroligt till chefen för marinens informationsenhet (...) och frågade om jag kan få göra olika fältstudier, besök och sånt där. Jag är dömd som spion och det kommer tillbaka ett besked att jag ska göra en lista på vad som skulle vara av intresse. Det blir en lång lista för då skriver jag ned allt som jag kan komma på från kustjägare till kustkorvetter – the works! Då kommer ett beslut från chefen till marinen ”ge honom allt han frågat efter” och på den bogen har det sen varit. Ingen militär institution har någonsin betraktat mig som landsförrädare utan just i samband med Hamiltonromanerna så fick jag allt (Jan Guillou i intervju med Alexandra Franzén, 30/8 2017).²⁶

Guillou hänvisar även till en annan auktoritet, nämligen chefen för IB vid tiden för IB-avslöjandet, Birger Elmér. Guillou berättar att han och Elmér kom att bli nära vänner och att Guillou, när denne arbetade på SVT i Malmö, brukade åka och besöka Elmér i Kivik och tillsammans diskutera handlingen i kommande

25 Jan Guillou skrev under en mängd år med början på 80-talet en rad romaner om Carl Hamilton, en fiktiv agent inom den svenska underrättelsetjänsten. Serien inleddes med titeln ”Coq Rouge” 1986. Nationalencyklopedin, Jan Guillou. <http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/jan-guillou>.

26 Just detta citat skiljer sig på vissa punkter från inspelningen. Dels har jag tagit bort ett par småord i citatet, dels bad Jan Guillou mig göra vissa smärre ändringar. Dessa förändringar har dock inte påverkat citatets innebörd på något sätt.

Hamiltonroman (Jan Guillou i intervju med Alexandra Franzén, 30/8 2017). Guillou säger att,

Jag blev god vän med Birger Elmér, han var en väldigt viktig källa till mina Hamiltonromaner. Så efter varje säsong, jag hade slutat jobba på TV i Malmö så åkte jag över till Kivik och så satt vi en kväll eller två och spånade spionintriger (...) han betraktade mig som någon sorts officer i motståndarlaget sådär så nu när vi inte har krig så kan vi snacka om jobbet (Jan Guillou i intervju med Alexandra Franzén, 30/8 2017).²⁷

Såväl yrkesofficerare generellt som Birger Elmér speciellt fungerar alltså som auktoriteter som bevisar att IB-avslöjandet var en rättfärdigad handling. Det är svårt att tolka dessa hänvisningar till säkerhetspolitiska auktoriteter som något annat än ett försvar från en outtalad anklagelse för spioneri/landsförräderi.

Den enda ursäkt jag har hittat för IB-publiceringen av Bratt och Guillou förekommer i min intervju med Guillou. Han ber där om ursäkt för att ha publicerat namnet på de länder vars diplomattrafik hade knäckts av FRA. Idag anser han att detta var ett misstag, både för att det var principiellt fel (Guillou menar att det är FRA:s uppgift att bedriva denna typ av verksamhet) men också taktiskt dumt då det gav Olof Palme en chans att attackera de båda journalisterna (Jan Guillou i intervju med Alexandra Franzén, 30/8 2017).

Jan Guillou delar tydligt upp underrättelsesystemet i vissa roller: spioner, visseblåsare, journalister etc. Guillou menar att det finns många överlappningar mellan yrkeskategorierna spioner och journalister (som arbetar med underrättelsefrågor). De insamlar exempelvis båda sekretessbelagd information med syfte att vidarebefordra uppgifterna. Den stora skillnaden framträder i publiceringsögonblicket då reportern enligt Guillou blir journalist med allt som den rollen medför. En journalist som inte publicerar den insamlade informationen utan istället säljer den till exempelvis en utländsk ambassad är en solklar spion (Jan Guillou i intervju med Alexandra Franzén, 30/8 2017).

Innan vi går vidare kan det vara på sin plats att sammanfatta Jan Guillous legitimeringar av IB-avslöjandet 1973 respektive 2017. Precis som i föregående exempel låter detta sig enklast göras i form av en matris.

27 Jag har tagit bort ett par småord i ovanstående citat.

Tabell 2. Jan Guillous "accounts" om IB-avslöjandet 1973 respektive 2017

Accounts	Att göra sig förtjänt av en publicering	Förnekande av skada/ hänvisning till auktoriteter	Ursäkter
Gemensamma accounts för 1973 och 2017	IB bröt mot svenska lagar, bröt mot neutralitetspolitiken, stödde Israel mot palestinierna, ägnade sig åt åsiktsregistrering.	Guillou och Bratt inga spioner utan journalister.	
Accounts som enbart förekommer 1973	IB styrt av tjänstemän och inte politiker, utgjorde en fara för Rikets säkerhet, stödde USA i kriget mot Vietnam.	Guillou och Bratt har inte skadat den legitima under rättelseverksamheten. Inte intresserade av försvarshemligheter, de avslöjade diplomatkoderna skadade ej FRA långsiktigt, IB-publiceringen har inte skadat Rikets säkerhet. JK, Göran Elwin.	
Accounts som enbart förekommer 2017	IB var okänt för Riksdagen.	Positivt för underrättelsetjänster att drabbas av journalistiska avslöjanden. Svenska yrkesofficerare. Birger Elmér.	Det var fel att publicera namnet på de länder vars diplomattraffik blivit knäckt av FRA.

Slutsatser

Jag har redan besvarat den första frågeställningen om vilka "accounts" som Peter Bratt och Jan Guillou använde sig av i polisförhören 1973 för att rättfärdiga IB-avslöjandet. Låt oss nu med hjälp av våra två matriser besvara och diskutera de två resterande frågorna som har väglett denna studie. Den första av dessa två frågor var om de "accounts" som presenterades 1973 var desamma som de som formulerades i intervjuerna från 2017? Den andra var, ifall det förekom skillnader, vad bestod då dessa av?

Det första läsaren måste veta för att kunna förstå resultaten är att Peter Bratt och Jan Guillou förhördes hela hösten 1973 av poliser angående IB-publiceringen. I arkiven har jag exempelvis funnit 13 förhørsprotokoll från polisens intervjuer med Jan Guillou den hösten, förhör som ofta sträcker sig över timmar. I jämförelse talade undertecknad med Jan Guillou mindre än en timme. Att det förekommer en viss skillnad i det empiriska materialet mellan 1973 och 2017 måste rimligtvis förklaras av detta faktum.

Med denna reservation i åminne menar jag ändå att såväl intressanta likheter som skillnader kan observeras i det empiriska materialet. Om vi börjar med Peter Bratt kan vi se att trots att det gått 44 år mellan intervjutillfällena är många "accounts" desamma 1973 som 2017. Här återfinns vi exempelvis rättfärdigandena att IB förtjänade att exponeras massmedialt då institutionen utgjorde en fara för rikets säkerhet, var okänd för Riksdagen samt bröt mot

den (då gällande) neutralitetspolitiken. Likaså menar Bratt både 1973 och 2017 att han och Guillou inte skadade rikets säkerhet med IB-publiceringen samt att de inte röjde några försvarshemligheter. Om vi istället tittar på legitimeringar som enbart förekom 1973 återfinns vi där exempelvis rättfärdiganden som att IB förtjänade att drabbas av en publicering p.g.a. sin åsiktsregistrering av den svenska vänstern, att IB bedrev illegalt spionage samt för att ha skickat in agenter i olika vänsterrörelser. Detta kan ses som en illustration av de förändringar i den övergripande politiska diskursen²⁸ som ägt rum i Sverige från 1973 till 2017. Som tidigare konstaterats talar Scott och Lyman om vikten av gemensamma bakgrundsförväntningar för att ”accounts” ska accepteras av publiken till desamma. Att de presenterade rättfärdigandena förändrats talar för att samhällets bakgrundsförväntningar och därmed vilka ”accounts” som kan accepteras av allmänheten också har genomgått en förändring. Flera av de ”accounts” som Bratt presenterar 1973 handlar om att IB-publiceringen var rättfärdigad eftersom IB förföljde olika socialistiska rörelser, de han presenterar 2017 är mer klassiska demokratiargument gällande statens roll i västerländska demokratier. Som vi sett ovan försvarar sig Bratt i intervjun också mot en outtalad anklagelse om landsförräderi, bland annat genom att referera till olika säkerhetspolitiska auktoriteter som ÖB och chefen för SÄPO:s kontraspionage.

Om vi fortsätter med Jan Guillou kan vi observera att det även i Guillous fall är många argument som är beständiga mellan 1973 och 2017. Guillou menar exempelvis både på 70-talet och idag att IB förtjänade att bli exponerat av *Folket i Bild/Kulturfront* då underrättelsetjänsten bröt mot svensk lagstiftning, gick emot den officiella neutralitetspolitiken samt ägnade sig åt åsiktsregistrering. I motsats till Bratt har dock Guillou ångrat sig på en avgörande punkt: han tycker idag att det var fel att publicera namnen på de länder vars diplomattrafik blivit knäckt av FRA. I likhet med Bratt försvarar sig Guillou också mot en outtalad spionanklagelse i intervjun; i detta försvar refererar han till olika säkerhetspolitiska experter som chefen för marinens informationsenhet och IB:s tidigare chef Birger Elmér. Vi ser alltså hos såväl Peter Bratt som Jan Guillou tydliga hänvisningar till olika säkerhetspolitiska auktoriteter för att bestrida anklagelsen om att vara landsförrädare eller spion. Min tolkning är att Peter Bratt och Jan Guillou med dessa accounts för en form av dialog med den domstol som dömde dem drygt fyra decennier tidigare för spioneri. För att tala med Scott och Lyman kan vi säga att Bratt och Guillou med sina ”accounts” tydligt tilldelar sig rollen som journalister i motsats till Stockholms tingsrätt och Svea hovrätt som tilldelade dem rollen som spioner. Scott och Lyman skriver i sin artikel att,

28 Med detta begrepp menar jag helt enkelt det politiska samtalet. Svenska akademiens ordlista anger just ”samtal” som synonym till ”diskurs”. Svenska akademiens ordlista över det svenska språket (1991), uppslagsord ”diskurs”. Statsvetaren Evert Vedung använder termen på ett liknande sätt i en uppsats från 2018 i *Statsvetenskaplig tidskrift* om idéanalys. Se Vedung (2018).

In competitive or bargaining situations the interactants will each seek to maximize gains or minimize losses, and part of the strategy involved will be to assume and accept advantageous identities, refusing those roles that are disadvantageous to the situation. Every account is a manifestation of the underlying negotiation of identities (Scott & Lyman, 1968:59).²⁹

I domstolen misslyckades Bratt och Guillou att övertyga rätten att de var journalister. I det långa loppet var de dock mycket framgångsrika i detta företag. Som vi sett talar Scott och Lyman om att "accounts" kan accepteras eller förkastas, ses som legitima eller illegitima. 2019 sitter vi med facit i hand och kan därför konstatera att det var Peter Bratts och Jan Guillous version av IB-publiceringen som accepterades av den svenska publiken och historieskrivningen medan domstolarnas "accounts" (i form av spioneridomen) förkastades. Som vi sett i den empiriska delen av uppsatsen så fanns det redan vid tiden för IB-publiceringen en splittring i synen på Bratts och Guillous agerande hos den svenska makteliten,³⁰ där exempelvis den militära eliten i motsats till regeringen tyckte att *Folket i Bild/Kulturfront* gjorde helt rätt i att publicera sina IB-reportage. Detta framkommer allra tydligast i det citat av Peter Bratt som fått bilda rubrik åt denna artikel där Försvarsmaktens dåvarande högsta chef ÖB Gustafsson t.o.m. tackade Peter Bratt för IB-avslöjandet eftersom detta gjort det möjligt för Sveriges yrkesofficerare att slippa hysa det socialdemokratiska partiets underrättelsetjänst inom den egna organisationen.³¹ Det finns tydliga indikationer på att även den polisiära eliten delade militärens syn på IB-affären. Exempelvis var dåvarande Rikspolischefen Carl Persson extremt kritisk mot IB (Persson & Sundelin 1991:298–317), även den av Bratt nämnda Frånstedt på SÄPO verkar ha varit skeptisk till organisationen (Frånstedt 2015:101–118). Att den svenska makteliten på detta sätt var splittrad stärkte givetvis Bratts och Guillous "accounts" gällande IB-publiceringen och försvagade regeringen Palme i motsvarande grad. Det är inte omöjligt att denna politiska fejd inom makteliten bidrog till att det i slutändan var journalisternas och inte statens version som accepterades av allmänheten och historieskrivningen. Med Scott och Lymans terminologi kan vi säga att den militära och polisiära elitens stöd för Bratts och Guillous "accounts" förstärkte de båda journalisternas anspråk på rollen som journalister och försvagade regeringens och domstolens försök att istället placera de båda männen i rollen som spioner eller landsförrädare.

29 Den sista meningen i citatet är kursiverad i original.

30 Med "maktelit" menar jag i likhet med Charles Wright Mills personer som "are in positions to make decisions having major consequences". Wright Mills (2000:4).

31 Citatet ifråga återfinns på sida 344.

Man kan ställa sig frågan varför samhällsforskare ska studera ”accounts” och vilka lärdomar man kan dra av detta studium? Utifrån de teoretiska och analytiska utgångspunkter som väglett denna uppsats³² menar jag att den första anledningen är att blott genom att fastställa vem eller vilka som måste presentera ”accounts” i en viss situation kan vi få viktiga insikter i hur maktförhållandet i det konkreta fallet ser ut. Som ovan nämnts blev Håkan Isacson, Peter Bratt och Jan Guillou alla kallade till domstol och avkrävda ”accounts” för sina handlingar medan ingen av alla de politiker eller tjänstemän som stod bakom IB blev ställda inför domstol för att rättfärdiga sina handlingar. Det är en illustration av det faktum att den senare gruppen 1973 besatt betydligt mycket mer makt än den förstnämnda. Personer eller grupper som besitter makt kan ifrågasätta andra individers eller gruppers uttalanden och handlingar. Personer eller grupper som saknar makt blir istället ifrågasatta och tvingas rättfärdiga sina uttalanden och handlingar. Att studera rättfärdiganden eller ”accounts” i en viss given kontext är därför att samtidigt studera maktförhållandena i densamma.

För det andra kan presenterade ”accounts” visa hur olika aktörer strider om att lägga beslag på respektive aktivt avvisa vissa givna etiketter. I ovan studerade fall gäller det etiketterna ”journalist” respektive ”spion/landsförrädare”. Den tredje anledningen är att genom studiet av ”accounts” kan vi följa hur dessa aktörers presenterade rättfärdiganden förändras över tid såsom vi har gjort här. Presenterade rättfärdiganden är intressanta för forskare eftersom de berättar något viktigt om vilka motiv som det studerade samhället ifråga förväntas acceptera såsom vara drivande för olika aktörers handlingar. Jag menar att om de presenterade legitimeringarna förändras är detta en tydlig indikator på att även de motiv som tidigare godtagits av allmänheten förändrats. Att studera ”accounts” kan därför hjälpa oss att uppmärksamma sociala förändringar över tid.

Av de tre ovan nämnda anledningarna är undersökningen och analysen av ”accounts” av intresse för alla samhällsforskare som studerar konflikter där aktörers handlingar ifrågasätts av olika anledningar. Just eftersom ”accounts” är en del av en ständigt pågående maktkamp mellan olika grupper som tävlar om att lägga beslag på, alternativt avvisa, vissa givna etiketter tar striden om desamma aldrig riktigt slut. I skrivande stund är det december 2019 och Jan Guillou har precis gått ut i massmedia och protesterat mot den bild av IB som SVT:s dramaserie *Vår tid är nu* ger av IB som den svenska demokratins värn mot inhemska vänsterterrorister på 1970-talet. Guillou konstaterar, helt korrekt, att IB i verkligheten istället uppmuntrade till terrorism genom att skicka in en agent i Palestinarörelsen som bombhotade flygtrafik till Israel.³³ Guillou

32 Det finns givetvis även många andra valida sätt utifrån vilka man kan studera fenomenet ”makt”.

33 Se Guillou (2019) <https://fib.se/for-en-folkets-kultur/historieforfalskande-lagerelds-tv-om-vanstern/?fbclid=IwAR2MEaOpWXbxxztu2qBNZrNkufjhiATGZ1G9EYjovEOfEreMoiCDWMSA1-4>

presenterar därefter det senaste men garanterat inte det sista rättfärdigandet av IB-publiceringen:

Mot detta överhängande hot fanns bara ett försvar. För det första att inte låta sig provoceras till våld. För det andra att oskadliggöra IB med ett av demokratins effektivaste och vackraste vapen, tryckfriheten och yttrandefriheten. Fem år efter att en viss ”Rolf Svensson” försökte prångla ut handgranater i Palestinagruppen i Stockholm exploderade i stället IB-skandalen i *Folket i Bild/Kulturfront*.³⁴

Så fortsätter rättfärdigandena och ifrågasättandena av IB-publiceringen fyrtiosex år efter att *Folket i Bild/Kulturfront* publicerade sitt första nummer om IB. Genom att studera dessa ”accounts” och ifrågasättanden kan vi samhällsvetare få en bild över hur mycket Sveriges politiska diskurs förändrats (eller inte förändrats) under denna period.

Referenser

INTERVJUER

Intervju med Jan Guillou 30/8 2017.

Intervju med Peter Bratt 13/3 2017.

ARKIVMATERIAL

Stockholms stadsarkiv.

Dombok i brottmål 1974. Stockholms tingsrätt, avdelning 13.

Polisförhör med Peter Bratt: förhör nr 1 den 23/10, förhör nr 2 den 23/10, 24/10, 26/10, 30/10, 2/11, 5/11, 13/11 1973 volym G1 249.

Polisförhör med Jan Guillou: 23/10, 24/10, 25/10, 1/11, 8/11 1973 volym G1 249.

LITTERATUR

Agrell, Wilhelm, 2017. *Sprickor i järnridån*. Lund: Historiska media.

Axberger, Hans-Gunnar, 1984. *Tryckfrihetens gränser*. Stockholm: Liber Förlag.

Axberger, Hans-Gunnar, 2013. ”JK och yttrandefriheten”, s. 125-151 i Göranson, Ulf (red.), *Justitiekanslern 300 år*. Uppsala: Iustus Förlag AB.

Bratt, Peter, 1973. *IB och hotet mot vår säkerhet*. Saknar angiven förlagsort: Gidlunds.

34 Se Guillou (2019) <https://fib.se/for-en-folkets-kultur/historieforfalskande-lagerelds-tv-om-vanstern/?fbclid=IwAR2MEaOpWXbxxztu2qBNZrNkuffhiATGZ1G9EYjovEOFEreM01cDWMSA1-4>

- Ekström, Mats, 1993. ”Sociologiska förklaringar och variabelanalysens gränser. En kritisk analys med exempel från medicinsk sociologi”, *Sociologisk forskning*, 30(2), s. 26-58.
- Folket i Bild/Kulturfront* nr. 9, 1973.
- Folket i Bild/Kulturfront* nr. 10, 1973.
- Folket i Bild/Kulturfront* nr. 17, 1973.
- Franzén, Alexandra, (kommande doktorsavhandling). *Brottslingar av en mycket speciell sort* – En undersökning av IB-skandalen, Snowden-publiceringarna och PET-affären.
- Franzén, Alexandra, 2018. ”Protestera mot den begränsning av tryckfriheten som den nya lagen skulle innebära”, *Sydsvenskan*, 2018-03-11, tillgänglig på <<https://www.sydsvenskan.se/2018-03-11/protestera-mot-den-begransning-av-tryckfriheten-som-den-nya-lagen-skulle-innebara>>, citerad 4/9 2018.
- Frånstedt, Olof, 2015. *Spionjägaren. Bland agenter, terrorister och affärer*. Stockholm: Massolit Förlagsgrupp AB.
- Frånstedt, Olof, 2015. *Spionjägaren. SÄPO, IB och Palme*. Stockholm: Massolit Förlagsgrupp AB.
- Guillou, Jan, 2019. ”Historieförfalskande lägerelds-TV om vänstern”, *Folket i Bild/Kulturfront*, 2019-12-13, tillgänglig på <<https://fib.se/for-en-folkets-kultur/historieforfalskande-lagerelds-tv-om-vanstern/?fbclid=IwAR2MEaOpWXbxxztu2qBNZrNkufjhiATGZ1G9EYjovEOFEreMo1cDWMSA1-4>>, citerad 18/12 2019.
- Jönsson, Christer, 2000. *Sanning och konsekvens? Erfarenheter från forskningsprogrammet om militär underrättelse- och säkerhetstjänst*. Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet.
- Lampers, Lars-Olof, 2002. *Det grå brödrskapet: en berättelse om IB: forskarrapport till Säkerhetstjänstkommissionen*. SOU 2002:92.
- Nationalencyklopedin, 2018. ”Jan Guillou”, tillgänglig på <<http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lang/jan-guillou>>, citerad 29/8 2018.
- Persson, Carl & Sundelin, Anders, 1991. *Utan omsvep*. Stockholm: Norstedts förlag.
- Riksdagen, 2002. Säkerhetstjänstkommissionens huvudbetänkande ”Rikets säkerhet och den personliga integriteten. De svenska säkerhetstjänsternas författningsskyddande verksamhet sedan 1945”, tillgänglig på <<https://data.riksdagen.se/fil/EA679152-534A-45E7-993A-AF683F164652>>, citerad 5/5 2019.
- Ringdahl, Jan, 1975. ”Staten och massmedierna – den svenska modellen”, *Statsvetenskaplig tidskrift*, 78(4), s. 199-211.
- Scott, Marvin B. & Lyman, Stanford M., 1968. ”Accounts”, *American Sociological Review*, 33(1), s. 46-62.
- Sykes, Gresham M. & Matza, David, 1957. ”Techniques of neutralization: a theory of delinquency”, *American Sociological Review*, 22(6), s. 664-670.
- Svenska akademiens ordlista över det svenska språket*, 1991. Stockholm: Norstedts Förlag.
- Thelander, Joakim, 2006. *Mutor i det godas tjänst?: biståndsarbetare i samtal om vardaglig corruption*. Avhandling för doktorsexamen, Lunds universitet.
- Thompson, John B., 2008. *Political Scandal*. Cambridge: Polity Press.
- Trost, Jan, 2014. *Kvalitativa intervjuer*. Lund: Studentlitteratur.

- Utlandsspioneriutredningen, 2017. *Förstärkt skydd för uppgifter av betydelse för ett internationellt samarbete för fred och säkerhet som Sverige deltar i*, tillgänglig på <<https://www.regeringen.se/4a80ac/contentassets/fa45432fd220492fb1b129bfo2beddeb/forstarkt-skydd-for-uppgifter-av-betydelse-for-ett-internationellt-samarbete-for-fred-och-sakerhet-som-sverige-deltar-i-sou-201770>>, citerad 27/11 2019.
- Vallinder, Torbjörn, 2000. *Nio edsvurna män*. Stockholm: Carlssons bokförlag.
- Vedung, Evert, 2018. "Idéanalys från ankdamm till universums mitt", *Statsvetenskaplig Tidskrift*, 120(2), s. 155-195.
- Vetenskapsrådet, 2017. "God forskningssed", tillgänglig på <https://www.vr.se/download/18.2412c5311624176023d25b05/1555332112063/God-forskningssed_VR_2017.pdf>, citerad 9/5 2019.
- Widerberg, Karin, 2006. *Kvalitativ forskning i praktiken*. Lund: Studentlitteratur.
- Wright Mills, C., 2000. *The Power Elite*. Oxford: Oxford University Press.
- Östberg, Kjell, 2010. *När vinden vände. Olof Palme 1969-1986*. Stockholm: Leopard förlag.